

INLEIDING

Laurence Sterne is vooral bekend als auteur van *Het Leven en de opvattingen van de heer Tristram Shandy*, een romanachtig boek dat in vijf afleveringen verscheen tussen 1759 en 1767. Het was in zijn tijd populair bij een breed publiek, schijnbaar vanwege de vele verrassingen die het biedt, de satire en een zekere seksuele thematiek, maar het gekke is dat voor wie er op let *Tristram Shandy* ook alle trekken heeft van een postmodern literair experiment.

Vanaf de late negentiende eeuw is daarop gelet. Het heeft Sterne sindsdien de reputatie gegeven van een soort zelfbewuste antifilosoof.

Friedrich Nietzsche zette de toon. Hij noemde Sterne ‘de onafhankelijkste auteur van alle tijden’ en benadrukte de ideeënrijkdom van *Tristram Shandy*, een boek dat hem ‘de sensatie van te zweven’ gaf. Impliciet bracht Nietzsche die sensatie in verband met zijn eigen verzet tegen alle westerse pretenties van waarheid en schoonheid. Middels een spel met thema’s, stijl en woordkeuze was Sterne er in geslaagd ‘ter zelfder tijd gelijk en ongelijk te hebben.’ De esthetische onbalans, maar vooral de morele meerduidigheid van Sternes werk maakte indruk. Geen andere schrijver had zich volgens Nietzsche zo consequent weten te onttrekken aan de vaste begrippenparen uit het veld van goed en kwaad. Sterne was, ‘gesteld dat de taal niet zou schrikken van

dergelijke combinaties, een man van hardvochtige goedheid.¹

De fenomenologie, het existentialisme en de semiotiek openden daarna nog weer andere perspectieven. Literatuurwetenschappers hebben menige kerngedachte uit de twintigste-eeuwse filosofie in *Tristram Shandy* aangetroffen. Analyses verschillen, maar in het algemeen wordt aangenomen dat Sterne met zijn fictiewerk een vorm van metafysicakritiek heeft willen leveren. Door zich radicaal af te zetten tegen de kennistheorie van John Locke zou hij een artistiek-filosofische positie hebben gevonden in de buurt van David Hume of zelfs de wijsgerige en religieuze kaders van zijn tijd ver te buiten zijn gegaan.²

Maar er is nog iets: Sterne was behalve schrijver ook anglicaans dominee – en nog wel een die bekend stond als een voorbeeldig predikant. Hij publiceerde tientallen preken, sommige in verschillende edities,³ en een aantal daarvan werd al tijdens zijn leven opgenomen in de gezaghebbende collectie kanselteksten van grote Engelse theologen *The practical preacher*.⁴ Sterne heeft er in zijn correspondentie blijk van gegeven dat dit deel van zijn werk hem na aan het hart lag.⁵ En wat meer is: als om het belang van de christelijke boodschap te onderstrepen, heeft hij zijn romans en preken met elkaar vervlochten. In *Tristram Shandy* heeft hij iets van zichzelf geportretteerd in het personage parson Yorick, de plaatselijke dorpspredikant, en zijn verzamelde preken gaf hij twee titelpagina's mee, waarvan de eerste stelt dat

het gaat om *The sermons of Mr. Yorick*. Deze zelfde dominee Yorick werd later de ik-figuur in Sternes halfautobiografische novelle *Een sentimentele reis door Frankrijk en Italië*.

Men kan hier een vrijblijvend spel met literaire personae in zien (schrijverschap als maskerade, ironische intertextualiteit, Barthesiaanse *jouissance*, enz.⁶), maar het ligt meer voor de hand de aanwijzingen ernstig te nemen en te bedenken hoe het essentialisme van Sternes protestantse christendom en het anti-essentialisme van ‘de achttiende-eeuwse *Helzapoppin*’⁷ met elkaar zouden kunnen stroken.

Een sleutel hiertoe biedt de preek waarvan met dit boekje de vertaling voor ligt, *Misbruik van het geweten*. Sterne schreef deze tekst in 1750 ter gelegenheid van het einde van de zogenaamde Yorkse zomerassizen, een jaarlijks terugkerend tijdelijk gerechtshof. Hij was naast dorpsdominee in het gehucht Sutton-on-the-Forest prebendaris (begunstigd geestelijke) van de kathedraal van York en in die hoedanigheid werd hem soms gevraagd te preken bij speciale gelegenheden. In dit geval sprak hij een gezelschap van overwegend juristen toe en hij heeft zijn onderwerp daarop gekozen: vrijwel de hele beschouwing gaat over de psychologie van het geweten.

Op verzoek van een aantal hooggeplaatste toehoorders werd *Misbruik van het geweten* kort na de prediking ervan in druk uitgebracht. Op zichzelf is dit nog geen teken van bijzondere erkenning. In de

achttiende eeuw werden in Engeland tienduizenden preken uitgegeven, waaronder relatief veel gelegenhedspreken.⁸ Een speciale betekenis kreeg *Misbruik van het geweten* pas negen jaar later, doordat Sterne de preek bijna integraal verwerkte in *Tristram Shandy*.

In het tweede deel van dat boek raken, in afwachting van de geboorte van de hoofdfiguur Tristram en in het bijzijn van de verloskundige Dr. Slop, de broers Walter en Toby Shandy – Tristrams vader en oom – in gesprek over ingenieurswerk. Toby's bediende Trim wordt er op uitgestuurd om er een boek bij te halen, maar wanneer hij terugkeert is de belangstelling voor het onderwerp alweer weg. Als reactie op een grapje hierover onderzoekt Trim het boek en dan blijkt er het manuscript van een preek in te zitten. Op verzoek van het gezelschap leest Trim die preek voor, wat niet opschiet doordat de aanwezige heren hem telkens met hun commentaren onderbreken.

Op deze manier raken we bekend met de gedachtepatronen van de gebroeders Shandy, twee personages die een voorname rol spelen in de verhalenkluwen van *Tristram Shandy*, en tegelijkertijd met de ideeën van parson Yorick, de schrijver van de preek. Op het bestaan van deze Yorick is in het begin van het boek nadrukkelijk de aandacht gevestigd, maar na het voorlezen van de preek vernemen we weinig meer van hem. Het gevolg hiervan is dat wanneer de lezer toch aan hem wordt herinnerd, de enige

substantiële tekst die met Yorick verbonden is in gedachten komt. *Misbruik van het geweten* blijft zo als een soort onopgelost akkoord doorklinken in de roman.

Of Sterne dit effect bewust heeft nagestreefd, is niet bekend, maar het staat wel vast dat hij de hoofdstukken met de preek een speciale status heeft willen geven. Toen hij de beroemde kunstenaar William Hogarth benaderde in de hoop dat die een frontispice voor *Tristram Shandy* zou willen tekenen, drong Sterne er bij voorbaat op aan dat het een illustratie van de voorlezende Trim zou worden.⁹ Vanaf de tweede druk heeft in vrijwel elke editie van het boek naast de titelpagina een gravure naar Hogarths tekening gestaan.

Gelet op de unieke plaats ervan in Sternes werk zou men kunnen menen dat de preek zelf ook uitzonderlijk moet zijn – in vergelijking met andere preken van Sterne of met die van tijdgenoten.

Het eerste is nauwelijks het geval. Qua lengte, stijl en algehele moraal wijkt *Misbruik van het geweten* weinig af van de andere *Sermons of Mr. Yorick* en ook de betoogtrant is gangbaar voor Sterne, al lijkt hij hier iets meer dan elders gebruik te maken van personificaties en de directe rede. Er is een bijzonderheid – maar die valt alleen kenners van de prekenliteratuur op: *Misbruik van het geweten* komt inhoudelijk sterk overeen met een eerdere preek van de schrijver-kerkdecaan Jonathan Swift, *Over de getuigenis van het geweten*. Let wel, niet het feit dat

Sterne voor zijn preek heeft teruggegrepen op een voorbeeld is opvallend – dat was precies zoals zijn meerderen in de kerk het graag zagen. Het punt is dat Sterne normaal gesproken inspiratie opdeed bij de grote anglicaanse voorgangers, John Tillotson, Joseph Hall en Samuel Clarke. Swift is een ongewone bron.

De Amerikaanse literatuurhistoricus Melvyn New heeft van dit punt veel werk gemaakt. Hij benadrukt dat *Tristram Shandy* in aanvang een satire moest worden in de trant van Swifts *A tale of a tub* en neemt aan dat Sterne daar met een op Swift gebaseerde preek extra de aandacht op heeft willen vestigen. De preek verwijst dan meteen ook naar de thematiek uit Swifts satire die Sterne belangrijk vond: de algemeen menselijke neigingen tot zelfingenomenheid en dogmatisme.¹⁰ Sterne is over dit laatste misschien minder duidelijk geweest dan New zou willen, maar de parallellen tussen Swift en Sterne, in preken en satires, geven te denken. News aanwijzingen laten in elk geval zien dat er weinig reden is om aan te nemen dat *Tristram Shandy* op een of andere manier progressieve bewegingen van de achttiende eeuw kracht moest bijzetten (een idee dat hier en daar is opgekomen¹¹). Het spel met verlichtingsfilosofie in *Tristram Shandy* heeft, als bij Swift, een conservatieve lading.

Waarmee de andere deelvraag zich aandient: hoe verhouden Sternes preken zich tot die van tijdgenoten? Uit de opmerking van zo-even, dat Sterne zich

bij het schrijven van zijn preken doorgaans heeft georiënteerd op het werk van de gezaghebbende auteurs op dit gebied, zou men kunnen afleiden dat er weinig opvallends aan te beleven valt. Dat ligt genuanceerd. Kerkhistorici en anderen met kennis van zaken die zich over deze kwestie gebogen hebben, zijn hier tot uiteenlopende conclusies gekomen.

Eén opvatting luidt dat Sterne weliswaar de basisregels voor een anglicaanse preek in ere heeft gehouden, maar dat hij toch grenzen heeft opgezocht, door relatief weinig aandacht te besteden aan theologische abstracties en Bijbeluitleg en veel aan alledaagse morele problemen. Bij hem geen doordachte stellingname in het debat over de drie-eenheid of een bespiegeling over ‘natuurlijke’ theologie; wel levendige en uitgebreide illustraties van menselijke ondeugden in het sociale verkeer en oproepen tot liefdadigheid, zelfkritiek en tolerantie. Sterne zou de kansel vooral betreden hebben om zijn congregatie geestelijk te vormen. In vergelijking met andere anglicaanse predikanten had hij een ‘minimale boodschap.’¹²

Volgens een andere opvatting behoren Sternes preken weldegelijk tot de middenstroom van de anglicaanse theologie. Dat hij iets meer aandacht besteedde aan herkenbare morele problemen is niet vreemd; dat deden alle dominees die met een platelandsbevolking te maken hadden.¹³ Verder ging Sterne zodanig om met de hoofdbestanddelen van het achttiende-eeuwse anglicanisme dat hij eerder

orthodox dan vrijzinnig genoemd mag worden.

Om te beginnen was Sterne in zijn preken scherp antikatholiek – en hij was dat ook relatief vaak: in elf van de vijfenveertig gepubliceerde preken gaat het over de kerk van Rome en haar aanhangers. *Misbruik van het geweten* is er één van. Daarin wordt eerst de typische katholiek ten tonele gevoerd als een figuur die zijn eigen wandaden laat goedpraten door priesters en vervolgens krijgen we een verhaal over martelpraktijken in een inquisitiegevangenis.

Dit lijkt nu allemaal grof en onverstandig, maar in Sternes tijd was een uithaal naar de papen een normaal ingrediënt van een Engels-protestantse preek. De godsdienstoorlog smeulde fel; nog in 1745-46 was de katholieke troonpretendent Karel Eduard Stuart met een leger vanuit Schotland naar het zuiden getrokken in een poging de anglicaanse koning te verdrijven, waarbij in grote delen van Engeland paniek was uitgebroken. Sterne had dat van nabij meegemaakt.¹⁴ Bovendien waren er interne, kerkpolitieke redenen om een krachtig geluid te laten horen tegen het katholicisme. Een meerderheid van de anglicanen hechtte aan rituelen en geloofselementen uit Roomse tijden, zoals het aanroepen van de heilige geest en religieuze beeltenissen in kerken, terwijl een meer calvinistisch georiënteerde minderheid voortdurend op dat soort zaken afgaf en dreigde de kerk te verlaten. Om de eenheid te bewaren, voelden predikanten van de hoofdstroom zich geroepen het katholicisme luid en duidelijk af te wijzen. Ster-

nes erkenning, in *Misbruik van het geweten*, van het apocriefe Bijbelboek *Wijsheid van Jezus Sirach* is trouwens ook een voorbeeld van een Rooms restant – zodat ook deze preek welbeschouwd getuigt van die anglicaanse dubbele houding.

Anglicaans is verder de rol die Sterne in zijn preken toekent aan het verstand. Niet dat het verstand op eigen kracht in staat zou zijn Bijbelse waarheden te ontdekken – de anglicaanse kerk hield welbewust afstand van het deïsme.¹⁵ Maar uit Engels-protestantse preken van de achttiende eeuw spreekt vaak een soort rationeel elan, alsof de spirituele boodschap van het christendom, zodra die eenmaal binnengekomen is, geen andere steun nodig heeft dan nuchter redeneervermogen. Allerlei vormen van extase, katholiek of protestants, werden geweerd en op psychologisch gebied hanteerde men de klassieke tweedeling tussen rede en emoties, met de emoties als bron van persoonlijke en sociale ellende. Sterne heeft preken geschreven die deze levensbeschouwing heel precies verwoorden en *Misbruik van het geweten* heeft er ook veel trekken van. Het hele betoog loopt uit op de conclusie dat geloof en ethiek niet zonder elkaar kunnen. De Bijbel en de ratio zouden de weg moeten wijzen: ‘Zie — wat staat er geschreven in GODS wet? — Wat leest u daar? — Laat u raden door de kalme stem van de rede...’

En ten slotte passen de *Sermons of Mr. Yorick* bij het vroegmoderne anglicanisme door hun sombere, sceptische teneur. In samenhang met de voorkeur

voor klare taal ontwikkelde een reeks kerkleiders van de late zeventiende en vroege achttiende eeuw een kritische houding ten aanzien van alle aanspraken op zekerheid, ook die van de eigen traditie. De invloedrijke aartsbisschop John Tillotson verdedigde de anglicaanse positie tegen aanvallen uit atheïstische, klein-protestantse en katholieke hoek door zijn tegenstanders een overschatting van het menselijk bevattingvermogen te verwijten. Omdat we het moeten doen met vluchtige en vertekende zintuiglijke indrukken, een zeer feilbaar geheugen en een verstand dat zich maar zelden kan ontworstelen aan de heerschappij van de passies, is een geloof (of antigeloof) dat zich beroept op vaststaande waarheden bij voorbaat verdacht. Voor het Engelse protestantisme ontwierp Tillotson een systeem met gradaties van *onzekerheid*, volgens welk de basisstellingen van het vroege christendom op minder solide grond staan dan de (op zichzelf al vage) zintuiglijke kennis; hoogstens zijn deze basisstellingen iets minder onzeker dan veel kerkelijke dogma's en zogenaamde wetenschappelijke inzichten.¹⁶ Deze zelfde 'up-via-down'-strategie bracht Sterne's tijdgenoot de anglicaanse bisschop Joseph Butler ertoe te beweren dat de aannamen van het christelijk geloof ambigu en onzeker zijn en dat het filosofisch werk van David Hume de geest kan sterken.¹⁷

Sterne nam van Tillotson en Butler ideeën over voor verschillende preken en ook voor *Misbruik van het geweten* heeft hij zinswendingen aan hen ont-

leend.¹⁸ Haaks op het idee dat de rede behulpzaam zou moeten zijn bij het beoordelen van het eigen geweten, hamert Sterne er op dat de rede in dit soort kwesties meestal onmachtig is. Wie zichzelf een schoon geweten toedicht, laat hoogst waarschijnlijk alleen zijn eergevoel en eigenwaan spreken – die zijn doorgaans de baas. Op zijn best zal het verstand achteraf redenen aandragen waarom iemand zichzelf niets hoeft te verwijten.

Het doet sterk denken aan Humes bekende stelling dat ‘de rede de slaaf is van de passies,’ maar Sternes voorbeeld is onmiskenbaar Tillotson. ‘Het zit in onze aanleg, ons temperament en het ontwerp zelf van ons begripsvermogen,’ schreef de aartsbischop, ‘dat we juist dan misleid zijn wanneer we ons zeker voelen.’¹⁹ In zijn preken paste Tillotson deze algemene regel toe op ethische vragen en Sterne heeft de fakkel verder gedragen door in zijn preek bovendien personages en concrete voorbeelden van zelfbedrog op te voeren. Voltaire, die een artikel over *Misbruik van het geweten* opnam in zijn *Dictionnaire philosophique*,²⁰ zag die types zo voor zich: de laaghartige libertijn die zich verheven voelt boven kruimeldieven, de vrek die zichzelf voorhoudt dat andermans misère niet de zijne is en de manipulerende bankier die alle wroeging wegredeneert door zijn praktijken in juridische taal te gieten. Ze zijn ook nu nog herkenbaar.

Maar Sternes centrale vraag is uiteraard niet of we het zelfbedrog van anderen herkennen – de vraag

is of we het ook bij onszelf zien. En die meer veront-
rustende vraag brengt ons ten slotte weer terug bij
Tristram Shandy.

Volgens één vroege lezer van Sterne, de An-
glo-Ierse schrijver Richard Griffith, is er namelijk
een verband tussen Yoricks morele boodschap in
Tristram Shandy over tekortschietend zelfinzicht
en de maffe rest van het boek. Alles draait volgens
Griffith om de verborgen dubbelhartigheid van de
vertellende held Tristram. Je kunt je lang vermaken
met Tristrams droogkomische toon, zijn vrolijke
typeringen en de algehele gekte van Tristrams pro-
ject, maar wie oplet, ziet opeens ook duistere kanten
doorschemeren – bij Tristram, bij de personages van
de deelverhalen, en tenslotte bij zichzelf. Griffith
vergeleek *Tristram Shandy* daarom met een speciaal
soort memento-mori-schilderij: een anamorfose die
allereerst iets fraais laat zien, maar als je goed kijkt
tegelijk ook een duivel.²¹

Het lijkt dezelfde sombere vreugde die Nietzsche
gewaar werd, maar dan verwoord in termen van pro-
testantse theologie en renaissancekunst. En zonder
het zweven.

Over de teksten

Beide varianten van *Misbruik van het geweten* zijn
in deze bundel opgenomen: de preek in zijn onbe-
werkte vorm en de hoofdstukken vijftien, zestien en
een gedeelte van zeventien van het tweede deel van

Tristram Shandy, met daarin Trims voorlezing van de preek.

Dat laatste is niet zomaar een vermakelijke toevoeging. Zelfs dit korte fragment laat al iets zien van de satirische evenwichtskunst die *Tristram Shandy* als geheel bijzonder maakt. Ogenschijnlijk wordt in het verhaal alleen het antikatholieke aspect van de preek benadrukt. De bij het voorlezen aanwezige Dr. Slop, zelf katholiek, hekelt het protestantisme, verdedigt de inquisitie en valt in slaap waar het moeilijk wordt. Daar tegenover, ‘aan de goede kant,’ staan de anglicanen, de gebroeders Shandy en de voorlezende Trim. Maar wie alles tot zich door laat dringen, krijgt er toch een ongemakkelijk gevoel bij. Er wordt een drama gecreëerd rond Trims broer Thomas, die toevallig ook in een inquisitiegevangenis blijkt te zijn beland, en daarbij gaat de verteller zo pathetisch te werk dat je kunt menen in de maling te worden genomen (dat is geen kwestie van historisch bepaalde smaak: veel van Sternes eerste lezers zagen dat ook zo). De onzekerheid groeit waar de gevoelige helden van het verhaal, de emotionele Trim en de goedmoedige oom Toby, de preek aangrijpen om de kunst van het oorlogvoeren te bejubelen.

De vertaling van *Misbruik van het geweten* is gebaseerd op de door Melvyn New bezorgde versie in *The Florida edition of the works of Laurence Sterne*, Vol. IV., *The sermons of Laurence Sterne*. Die editie

is getrouw aan de laatste door Sterne zelf bijgewerkte variant van de preek, verschenen in het derde deel van *The sermons of Mr. Yorick* (1766). Deze uitgave en het origineel uit 1750 verschillen stilistisch enigszins van elkaar.²²

De vertaling staat dicht bij News editie, op één punt na: in veel achttiende-eeuwse teksten wordt gebruik gemaakt van de lange gedachtestreep — en Sterne gebruikte dat leesteken vaker dan gemiddeld. We hebben er voor gekozen dit stijlkenmerk niet over te nemen en alleen daar een gedachtestreep laten staan waar dit de leesbaarheid voor een hedendaags publiek ten goede komt.

Voor het gedeelte uit *Tristram Shandy* hebben we gebruik gemaakt van een oude Nederlandstalige editie, die van de Haarlemse uitgever A.C. Kruseman, uit 1852.²³ *Tristram Shandy* werd voor Kruseman vertaald door de in 1819 geboren Mark Prager Lindo, een schrijver en leraar van Engelse afkomst. Voor hij aan zijn Sternevertaling begon, had Lindo al werken van William Makepeace Thackeray en Edward Lytton vertaald en tot zijn dood in 1877 zou hij nog tientallen andere Nederlandstalige edities van populaire Britse romans verzorgen, onder andere van Charles Dickens en Walter Scott. Lindo is verder bekend geworden als oprichter van het tijdschrift *De Nederlandsche Spectator* en als humorist. Vooral de verhalen en essays die hij vanaf 1856 uitbracht onder het pseudoniem ‘de oude heer

Smits' waren in hun tijd populair. Met zijn in 1860 verschenen *Uittreksels uit het dagboek van wijlen Janus Snor* bewees Lindo zijn vertrouwdheid met de Engelse satirische traditie.

Lindo ging prat op zijn correcte omzetting van Engels naar Nederlands; hij vond dat andere vertalers zich over het algemeen te veel vrijheden veroorloofden.²⁴ Zijn werk aan *Tristram Shandy* getuigt dan ook van een strenge pen; hij heeft schijnbaar meer op woordvolgorde en betekenis dan op ritme van het Nederlands gelet. In het geval van Sterne levert dat nog altijd een verrassende en goed lopende tekst op.

Om de kwaliteit van Lindo's vertaling uit te laten komen, hebben we het Nederlands gemoderniseerd. Dat wil zeggen: spelling is aangepast (dubbele klinkers, uitgangen op 'sch,' 'rigting,' 'veldtogt,' enzovoort, zijn bijgewerkt) en een handvol obsoleete woordvormen is vervangen ('zeide' werd 'zei,' verbuigingen zijn weggelaten, enzovoort). Om het historisch cachet van de vertaling te bewaren, hebben we verouderde woorden gehandhaafd, op een enkele uitzondering na: aan het begin van de preek heeft Lindo twee maal het woord 'consciëntie' gebruikt, misschien omdat het zo in zijn Bijbel stond; we hebben er 'geweten' van gemaakt: dat woord gebruikt Lindo zelf overal elders. Ook hebben we 'Tobias' vervangen door 'Toby'; het is de naam van Tristrams oom in het origineel en in alle literatuur over Sterne. Verder zijn we ook hier losjes omge-

gaan met gedachtestrepen: ze staan er alleen in waar het ons mooi of handig leek. En ten slotte: om onduidelijke redenen zijn delen en hoofdstukken van *Tristram Shandy* in de uitgave van Kruseman anders ingedeeld. Deel twee begint daar later, zodat de hier weergegeven hoofdstukken er de nummers vijf tot en met zeven hebben gekregen. Wij houden ons aan Sternes nummering.